

TÜRKİYE – AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL SÜRECİ ve SON GELİŞMELER

HISTORICAL EVOLUTION of TURKEY–EUROPEAN UNION RELATIONS and RECENT DEVELOPMENTS

Ceren UYSAL*

ABSTRACT

The relationship between Turkey and the European Union can be defined as an important and difficult process. Since the Ankara Agreement was signed in 1963, there have been some changes in the expectations of both sides, but neither Turkey nor the Union wanted to end this process. However, after the Luxembourg Summit of December 1997, Turkey announced that she halted the political dialogue with the Union since her name was not among the candidate countries. Then, at the Helsinki Summit of December 1999, the European Council declared Turkey as a candidate state and asked the Commission to prepare a Pre-Accession Strategy and an Accession Partnership for Turkey.

Key Words: *European Economic Community (EEC), European Community (EC), European Union (EU), Ankara Agreement, Additional Protocol, Customs Union, Luxembourg Summit, Helsinki Summit, Commission's Regular Reports on Turkey.*

ÖZET

Avrupa Birliği ile ilişkiler Türkiye için her zaman çok önemli, bir o kadar da zorlu bir süreci ifade eder. Ankara Anlaşması'nın imzalanmasıyla başlayan ve günümüze değin farklı evrelerden geçen ilişkileri şekillendiren gelişmeler kimi zaman tarafların birbirlerinden beklentilerinde değişikliklere yol açsa da, ne Türkiye tam üyelik kararından vazgeçebilmiş, ne de Avrupa Türkiye'yi tamamen reddedebilmiştir. Aralık 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde adayın tam üye adayları arasında yer almadığını gören Türkiye'nin tepkisi AB ile siyasi diyalogu kesme yönünde olmuştur. Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde ise Türkiye'nin adaylığının teyit edildiğini ve bu ülke için de bir katılım öncesi strateji ve katılım ortaklığı belgesi hazırlanacağını ifade eden AB Konseyi'nin tutumundaki değişiklik, ilişkilerde tekrar karşılıklı yükümlülük ve beklentilerin ön plana çıktığı bir döneme girildiğini gösterir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Avrupa Topluluğu (AT), Avrupa Birliği (AB), Ankara Anlaşması, Katma Protokol, Gümrük Birliği, Lüksemburg Zirvesi, Helsinki Zirvesi, Türkiye'ye İlişkin Komisyon Düzenli Raporları.*

---

* Akdeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da yarattığı yıkım, bu acı tecrübenin bir daha yaşanmamasını sağlamak için ülkelerin işbirliğine gitmesine yol açmıştır. Bunun için atılan ilk adım Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un 1951'de imzaladıkları Paris Antlaşması ile kurdukları Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu olurken, 1957'de aynı ülkeler Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'na imza atmışlardır.

Bu ekonomik bütünleşme hareketi zamanla son derece önemli bir yapı haline dönüşmüştür. Kuruluşundan bu yana yönünü her zaman Batı'ya, dolayısıyla Avrupa'ya çevirmiş olan, tercihlerini ağırlıklı olarak batılı örgütlere girmek için kullanan Türkiye de, 31 Temmuz 1959'da Topluluğa ortak üye olabilmek için başvurusunu yapmıştır. Bu çalışmada o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu, şimdiki adıyla Avrupa Birliği'nin Türkiye ile ilişkilerinin başlangıcı, nasıl ilerlediği ve çalışmanın tamamlandığı Ekim 2000 tarihine kadar son dönemdeki gelişmeler incelenmektedir. Bu bağlamda I. bölümde Ankara Anlaşması'nın imzalanması, II. bölümde Katma Protokol'ün yürürlüğe girişi ve geçiş dönemi ayrıntılandırılmış, III. bölümde 1987'de yapılan tam üyelik başvurusu ve 1996'da başlayan Gümrük Birliği sürecine kısaca değinilmiş, IV. bölümde ise Aralık 1997 ve Haziran 2000 döneminde gerçekleşen AB Zirvelerinin Türkiye ile ilgili kararları yer almıştır.

Çalışmayla ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta, Avrupa Birliği'nin isimlendirilmesi konusundaki çeşitliliktir. Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun kurumlarının birleştirildiği 1 Temmuz 1967 tarihinden önceki dönem için AET, bu tarihten 1 Kasım 1993'e kadar geçen süre için Avrupa Topluluğu (AT), Maastricht Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği bu tarihten sonrası için ise Avrupa Birliği (AB) ifadeleri kullanılmıştır.

ANKARA ANLAŞMASI'NIN İMZALANMASI

İkinci Dünya Savaşı ertesinde tercihini Batı bloğu içinde yer almaktan yana kullanan Türkiye, NATO'ya kabul edilmesinin ardından, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na da başvurarak bir anlamda bundan sonraki tüm kararlarını etkileyecek olan adımı atmıştır. Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan Türkiye – Avrupa Birliği ilişkileri, iki taraf için de inişli çıkışlı ancak önemli bir süreci ifade eder. Yaşanan tüm gerginliklere rağmen bugüne değin birbirinden vazgeçemeyen bu çiftin birlikteliğini başlatan resmi belge ise Ankara Anlaşması'dır.

Türkiye kalkınma sürecinin hızlanacağı düşüncesiyle 31 Temmuz 1959'da AET'ye ortaklık başvurusunda bulunmuştur. Bununla birlikte 15 Temmuz 1959'da Yunanistan'ın Topluluğa yaptığı başvuru, olası bir üyeliğin bu ülkeye sağlayacağı avantajlardan yoksun kalma kaygısını da Türkiye'nin başvurusunda

önemli bir etken olarak ortaya çıkarmaktadır (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:96). Gereken incelemeleri yaptıktan sonra Topluluk Konseyi başvuruyla ilgili olarak, 11 Eylül 1959'da Komisyon'a Türkiye ile görüşmeleri yürütmesi için yetki verilmesini kararlaştırmıştır. Bunun üzerine başlayan görüşmelerin Ankara Anlaşması'nın imzası ile sonuçlanması tam 4 yıl sürmüştür. (Ceyhan, 1991:23) Bu dönemde gerçekleşen 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi bir süre için ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Daha sonra koalisyon hükümetleri döneminde devam eden görüşmeler sırasında Topluluk tarafından önerilen tercihli ticaret anlaşması seçeneğini ise Türkiye reddetmiştir. Çayhan ve Ateşoğlu Güney (1996:97)'e göre yapılan bu ticaret anlaşması önerisinin ardında ekonomik nedenler kadar Topluluğun askeri müdahale sonrasında Türkiye'deki siyasal gelişmelerden duyduğu endişeler nedeniyle ilişkileri sıkılaştırmaktan kaçınma isteği de yatmaktadır. İşte bu yüzden Türk tarafınca kabul edilmeyen ticaret anlaşmasının yerini, yapılan toplam 10 müzakere sonunda 25 Haziran 1963'te Komisyon'un ve Türk hükümetinin temsilcileri tarafından Brüksel'de parafe edilen Ortaklık Anlaşması almıştır. Anlaşma 12 Eylül 1963'te İnönü Hükümeti ve Topluluk yetkilileri arasında Ankara'da imzalanıp 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girmiştir (Ceyhan,1991:23).

Ankara Anlaşması, Başlangıç bölümünde de belirtildiği üzere, iki taraf arasında giderek daha sıkı bağlar kurularak Türkiye'deki yaşam koşullarının hızlı bir ekonomi ilerleyişi ve Toplulukla uyumlu bir alışveriş içinde geliştirilmesini; böylece Türk ekonomisi ile Topluluk ekonomisi arasındaki farkı azaltmayı; bunun için gerekli görülen ekonomik yardımı da gözönünde bulundurarak, Türk halkının yaşam düzeyini yükseltme çabasına AET'nin getireceği destek ile ileride Türkiye'nin Topluluğa katılmasının kolaylaştırılmasını hedefler. Anlaşmanın amacı 2. maddede, Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin kurulması olarak ifade edilmiştir. Ceyhan (1991:24)'ın da değindiği üzere, Ankara Anlaşması, Yunanistan'la Topluluk arasında imzalanan anlaşmadan farklı olarak doğrudan bir gümrük birliği kurmuş değildir. Yunanistan'la yapılan Atina Anlaşması yürürlüğe girer girmez bir gümrük birliği rejimi kurulmasını öngörürken, Türkiye ile bir gümrük birliğinin derhal kurulması uygun bulunmamıştır.

Ankara Anlaşması uyarınca Türkiye – AET ortaklığının 3 dönemi şu şekilde özetlenebilir:

- 1) *Hazırlık Dönemi*: Anlaşmaya göre 5 yıl olarak öngörülen fakat görüşmelerin uzaması nedeniyle 8 yıl sürerek 1 Aralık 1964 – 31 Aralık 1972 tarihleri arasında kapsayan bu dönemde, Topluluk üstleneceği tek taraflı yükümlülüklerle Türk ekonomisini güçlendirmeyi ve Gümrük Birliği'ne geçişe hazır duruma getirmeyi taahhüt etmiştir. Topluluğun Geçici Protokol ile saptanmış bazı tarım ürünlerine ithal kolaylıkları tanımasının ve I. Mali Protokolün etkileri, 1958-64 döneminde düşmekte olan AET'nin Türkiye'nin dış ticaretindeki payının 1964-72 dönemindeki artışı ile görülür (Ceyhan, 1991:487)

- 2) *Geçiş Dönemi*: 1 Ocak 1973'te Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle başlayan bu dönemde taraflar karşılıklı ve dengeli yükümlülükler esasına dayanarak, sanayi ürünleri ticaretinde Gümrük Birliği'nin kurulmasını hedeflemişlerdir. Topluluk, pamuk ipliği, pamuklu dokuma ve rafine petrol ürünleri hariç, Türk sanayi ürünlerine gümrük vergilerini ve kısıtlamaları derhal kaldırırken, bazı tarım ürünlerine de ithal kolaylıkları sağlamıştır. Türkiye ise AET menşeli sanayi ürünlerine uyguladığı gümrükleri kademeli şekilde 12 yılda kaldırmayı öngörmüş, korunması gereken hassas sanayi ürünleri içinse bu süreyi 22 yıla uzatmıştır. (Ceyhan, 1991:487)
- 3) *Son Dönem*: Türkiye ile AET arasındaki ortaklık ilişkisindeki son dönem Ankara Anlaşması'nın 5. maddesinde şu şekilde vurgulanır: "Son dönem gümrük birliğine dayanır ve Akit Tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesini gerektirir."

Ankara Anlaşması'nda öngörülen ortaklık rejimini yürütme görevi, Ortaklık Konseyine verilmiştir (md.22). Ortaklık Konseyi, Türk hükümet üyeleri, üye devletler temsilcileri ile Topluluk Konsey ve Komisyon temsilcilerinden oluşmuştur (md.23). Konsey, çalışmalarını Brüksel'deki sürekli yönetim organı durumundaki Ortaklık Komitesi aracılığıyla yürütür. Ayrıca TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun on sekizer üyesinden oluşan Karma Parlamento Komisyonu (KPK) da, tarafların siyasi diyalog platformu olup ortaklığın demokratik denetimini yapmakla yükümlüdür.

KATMA PROTOKOL'ÜN YÜRÜRLÜĞE GİRMESİ ve GEÇİŞ DÖNEMİ

Hazırlık Dönemi boyunca Türkiye Topluluğa karşı herhangi bir yükümlülük altına girmemiştir. Hazırlık Döneminin ardından Geçiş Dönemini başlatacak olan Katma Protokol'ün TBMM'de onaylanması sırasında Adalet Partisi ve Cumhuriyetçi Güven Partisi üyeleri olumlu oy kullanırlarken Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokratik Parti üyeleri, Türkiye'nin Geçiş Döneminin getireceği ekonomik yükümlülükleri üstlenemeyeceğini savunarak Katma Protokol'e ret oyu vermişlerdir (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:99).

Katma Protokol'ün önemli maddelerini şu şekilde özetleyebiliriz: 'Malların Serbest Dolaşımı' başlıklı I. Kısımda (md.2-35) değinilen konular arasında, sanayi ürünleri için Gümrük Birliği kurulması, Ortak Gümrük Tarifesinin Türkiye tarafından kabulü ve miktar kısıtlamalarının kaldırılmasının esasları gibi bölümler yer alır. 'Kişilerin ve Hizmetlerin Dolaşımı' konusunu ele alan II. Kısımda, Türkiye ve Topluluk üyesi ülkeler arasında işçilerin serbest dolaşımı ile yerleşme hakkı, hizmet edimi ve ulaştırma başlıkları incelenmiştir. (md.36-42). 'Ekonomi Politikalarının Yaklaştırılması' kısmında ise, Topluluğun rekabet, vergileme ile ilgili hükümlerine ve mevzuatına Türkiye'nin nasıl uyum sağlayacağı; ekonomi ve ticaret politikalarının koordinasyonu konularına değinilir (md.43-48).

1970'li yıllarda Geçiş Döneminin başlamasıyla birlikte hükümetler, Türkiye'nin tarım ürünlerindeki avantajlarının azalmasından, sanayi ürünlerindeki yükümlülüklerinin ise artmasından yakınmışlardır. Sanayi ürünleri konusunda, Topluluğun genişlemesi ve Avrupa Serbest Ticaret Alanı'nın kurulmasından kaynaklanan sorunlar doğmuş, öte yandan gelişmekte olan ülkelerin mamul ve yarı-mamul mallarının gümrüksüz olarak Topluluk pazarlarına girmelerini sağlayan 'Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemi' ve tekstil ürünlerindeki kısıtlamalar da Türkiye ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Tarım ürünlerinde Türkiye'nin rekabet avantajlarının azalmasına neden olarak ise, Topluluğun, çeşitli Akdeniz ülkelerinin sınai ürünlerinin gümrüksüz olarak Topluluk pazarlarına girmesini sağlayan ve tarım ürünlerine de ayrıcalıklar tanıyan 'Akdeniz Politikası' görülmüştür. Tüm bunlara ek olarak, Katma Protokolün 36. maddesine göre 1976 ile 1986 yılları arasında kademeli olarak gerçekleşmesi gereken işçilerin serbest dolaşımı bir türlü hayata geçirilememiş, aksine 1974 yılında petrol krizinden sonra Batı Avrupa'da yaygınlaşan işsizlik, yabancı işçi alımının durdurulmasına ve bir bölümünün ülkelere geri gönderilmelerine yol açmıştır. 1980 yılında Batı Almanya, Belüks ülkeleri ve Fransa'nın Türk vatandaşlarına vize uygulamaya başlaması soruna yeni bir boyut eklemiştir (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:100).

1974 petrol bunalımı nedeniyle dış ödemeler dengesi olumsuz etkilenen Türkiye ithalatını sürdürebilmek için dış borçlanma yolunu seçerken, Milliyetçi Cephe hükümetleri tarafından kısa vadeli borçlarla ertelenen ekonomik sorunlar giderek kendisini daha fazla hissettirmeye başlamış, yüksek enflasyon, sıfıra yaklaşan bir büyüme hızı ve yaygınlaşan karaborsa karşısında, döviz darboğazını aşmak için, Türkiye sürekli kredi arayışı içine girmiştir. İşte bu ekonomik koşullar altında, Çayhan ve Ateşoğlu Güney (1996:101), 12 Mart sonrası koalisyon hükümetlerinin, Türkiye'nin AT ile ilişkilerinde üstlendiği sorumlulukları yerine getirmesinin mümkün olmadığını vurguladıklarını ve geçiş dönemi şartlarının Türkiye lehine yeniden düzenlenmesini istediklerini yazar.

Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullar AT ile ilişkileri bu şekilde etkilerken, koalisyon ortağı iki parti, MHP ve MSP, siyasi açıdan da Topluluğa karşı çıkmaktadırlar. AT'nin siyonist ve masonların kurduğu bir Hıristiyan birliği olduğunu ve üyeliğimizin, Rum, Ermeni ve Yahudilere Türkiye'ye dönüp toprak satın alıp yerleşme hakkı doğuracağı savunan MSP lideri Erbakan, bunun yerine "İslam Ortak Pazarı" kurulmasını önermiştir (Bozkurt, 1992:37). Yine Bozkurt'a göre, MSP'nin Türkiye – AT ilişkilerinde en önemli etkisinin, 1976'da Yunanistan'ın Topluluğa tam üyelik başvurusu döneminde, hükümet ortağı olması dolayısıyla, Topluluk ülkelerinden başvuru yapılması konusunda uyarı geldiği halde, Başbakan Demirel'in bu konuda adım atmasını engellemek şeklinde olduğu söylenebilir. Bu dönemin, Türkiye'nin üyeliği ya da Yunanistan'ın üyeliğinin kabul edilmemesi bakımından kaçan bir fırsat olduğu yakın tarihimizin en çok tartışılan konularından biridir.

1978 yılında iktidarda bulunan Ecevit hükümeti, ortaya çıkan rahatsızlıkları gidermek ve Toplulukla ilişkilerde yeni bir düzenleme sağlamak amacıyla

Türkiye'nin yükümlülüklerinin 5 yıl süreyle dondurulmasını önermiştir. Talep edilenler arasında tarım ürünlerinde üçüncü ülkelere tanınan preferanslardan yararlanılması, tekstildeki sınırlamaların kaldırılması ve serbest dolaşım hakkının uygulanması da yer almış, ayrıca Topluluktan toplam 8 milyar doları bulan mali yardım istenmiştir. Topluluk Mayıs 1979'da, bu taleplerden sadece beş yıllık bağışıklık dönemini kabul ettiğini açıklamıştır (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:101).

Ekonomik alanda yaşanan bu sıkıntılara, dış politikada yaşanan Küba füze krizi ve Johnson mektubuyla başlayıp Kıbrıs müdahalesinin işgal olarak değerlendirilmesiyle şiddetlenen olaylar da eklenince, bu sürecinin iç politikaya yansımalarının Batı karşıtı yeni bir kimlik arayışı olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu gelişmelerin Türkiye – AT ilişkilerini çıkmaza sürüklemesi ve hatta kopma noktasına getirmesi beklenirken, 1980 yılında Demirel başkanlığındaki Adalet Partisi azınlık hükümeti umulmadık bir hareketle tam üyeliğe geçişi hızlandırma istemini dile getirmiştir. Çayhan ve Ateşoğlu Güney (1996:102)'e göre bunun ardında Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in tam üyelik yolunda ilerlemelerinin Türkiye'nin rekabet şartlarını ağırlaştıracağı endişesi, İran Devrimi ve Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali ile değişen bölgesel dengeler ve iç politikadaki belirsizlik ve istikrarsızlık gibi nedenleri görebiliriz. Ayrıca, hükümetin askeri müdahale endişesiyle Batı'nın desteğini kazanmak istemesi ve ekonomide dışa açık bir büyüme modeli hedefleyen 24 Ocak kararları da Topluluk ile ilişkileri iyileştirme çabasının diğer unsurları olarak belirtilebilir. Ancak 12 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye – AT ilişkilerinde siyasal yönden en sorunlu dönemin başlangıcı olarak ortaya çıkacaktır.

12 Eylül'ün ardından Türkiye'ye karşı ihtiyatlı bir tavır alan AT, ilişkileri hemen askıya almak yerine gelişmeleri izlemeyi tercih etmiş, hatta IV. Mali Protokol Haziran 1981'de onaylanmıştır. Ancak Milli Güvenlik Konseyi'nin tüm siyasi partileri kapatma kararına DİSK'in 52 yöneticisi için idam istemi ve Barış Derneği davası eklenince, 1981 yılının sonbaharından itibaren Topluluğun Türkiye'ye karşı olumsuz tutumu belirginleşmiş, Avrupa Parlamentosu (AP), 22 Ocak 1982'de aldığı bir kararla KPK'nın AP kanadının iptal edildiğini açıklamış, Komisyon ve Konsey'e de, Türkiye'de insan hakları ve demokratik özgürlükler sağlanana dek, mali yardımın askıya alınması tavsiye etmiştir (Eralp, 1996:47; Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:103). Böylece, ilişkilerde siyasal karar ve beklentilerin ön plana çıktığı, etkileri günümüze değin süren son derece zorlu bir dönemece daha girilmiş oldu.

TAM ÜYELİK BAŞVURUSU ve GÜMRÜK BİRLİĞİ

13 Aralık 1983'te kurulan Özal başkanlığındaki ANAP hükümetinin programında "AET ile münasebetlerimizde esas hedefimiz tam üyelik olmakla beraber, bütün safhalarda münasebetlerimizin dengelenmesini esas alan bir anlayış içinde olacağız" ifadesi yer almaktadır. Bu dönemde özellikle demokrasi ve insan hakları konularında yaşanan gerginliklere rağmen hükümet 14 Nisan

1987'de Topluluğa tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve özellikle 1987'den sonra Topluluğa uyum konusunda oldukça önemli gümrük indirimlerine gidilmiştir (Bozkurt, 1992:38-39). Burada belirtilmesi gereken nokta tam üyelik başvurusunun, Roma Antlaşması'nın "Topluluğun üçüncü bir devletle ortaklık oluşturan anlaşmalar imzalamasına" dair 238. maddesi kapsamındaki Ankara Anlaşması ve Katma Protokol ekseninde değil, Antlaşma'nın "Her Avrupa Devleti Topluluğa üye olmayı talep edebilir" şeklinde başlayan 237. maddesi çerçevesinde yapıldığıdır (Roma Antlaşması için bkz. Nomer ve Eskiurt, 1975:503-616).

KPK'nın yeniden toplanmasını sağlayan AP kararının alındığı 15 Eylül 1988 tarihine kadar Parlamento, azınlık hakları ve Kıbrıs konularında eleştirilerine devam etmiş, Türkiye'nin başvurusunu değerlendiren 17 Aralık 1989 tarihli Komisyon raporunda da, bu konular başvurunun reddinin siyasal dayanakları olarak yer almıştır (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:104). Öte yandan, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi çözülmesi gereken ekonomik sorunların yanı sıra siyasi çoğulculuğun genişletilmesi, demokratikleşme ve insan haklarında düzelmeye konularının da Türkiye için uyum zorunlulukları olarak sıralandığını yazan Eralp (1996:53-54)'e göre, AT'nin o dönemde genişlemeden çok, karar alma sürecinin hızlandırılması ve Avrupa Tek Pazarı'nın kurulması gibi yapısal hedeflere yönelmesi de raporun olumsuz bir içerik taşımasına neden olmuştur. Sonuç olarak, Komisyon'un raporu 5 Şubat 1990'da toplanan Bakanlar Konseyi tarafından aynen kabul edilmiştir.

Bu gelişmelerin ardından, Türkiye'nin Topluluktan tamamen uzaklaşmasını önlemek için Komisyon'a ortaklık ilişkilerinin geliştirilmesini amaçlayan bir işbirliği paketi hazırlama görevi verildi. Bu kapsamda, Ankara Anlaşması ile hedeflenen sınırlarda Gümrük Birliği'nin 1995'e kadar gerçekleştirilmesi için Türkiye'nin o güne kadar 12 yıllık ürünlerde %50, 22 yıllık listede ise %40 oranında sağladığı indirimi sonuçlandırarak gümrük vergisi tarifelerini kaldırması gerektiği belirtiliyordu. Öngörülenler arasında, Türkiye'nin tarım ürünleri ve tekstil ihracatının kademeli olarak serbestleştirilmesi için görüşmeler yapılması; mali hizmetler, ulaştırma, enerji, çevre, bilim ve teknoloji gibi alanlarda da işbirliğine gidilmesi; 4. Mali Protokolün yürürlüğe girmesiyle mali işbirliğinin yeniden başlatılması ve siyasal diyalogun güçlendirilmesi de vardı (Çayhan ve Ateşoğlu Güney, 1996:132; Eralp, 1996:55).

6 Mart 1995'te yapılan 36. Ortaklık Konseyi toplantısında alınan Gümrük Birliği kararı 1 Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe girmiş olup Ankara Anlaşması'nın son dönemini başlatmıştır. Yani 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, taraflar arasında imzalanan bir anlaşma değil, Ankara Anlaşması'nda üzerinde anlaşılan Gümrük Birliği'nin işleyişiyle ilgili hükümlerin belirtildiği bir belgedir. Buna göre, "Malların Serbest Dolaşımı ve Ticaret Politikası" başlıklı I. Kısımda gümrük vergileri ve eş etkili vergi ve resimlerin kaldırılması; miktar kısıtlamaları ve eş etkili önlemlerin kaldırılması; ticaret politikaları; ortak gümrük tarifesi ve tercihli tarife politikaları; listesi Gümrük Birliği Kararı'na ek olarak verilen bazı işlenmiş tarım ürünleriyle ilgili hükümler yer almaktadır (md.2-23).

II. Kısım “Tarım Ürünleri” (md.24-27), III. Kısım ise “Gümrük Hükümleri” (md.28-30) başlığını taşımaktadır. IV. Kısımda “Yasaların Yakınlaştırılması” başlığı altında fikri, sınai ve ticari mülkiyetin korunması; rekabet; ticari korunma araçları; dolaylı ve dolaysız vergiler; kamu alımları gibi yasaların ve mevzuatın Topluluk ile uyumlaştırılması gereken alanlar belirtilmiştir (md.31-51).

Manisalı (1998:43)’nın da belirttiği üzere, tek yanlı olarak tam üyelerinkine yakın yükümlülükler üstlenen Türkiye, tam üye olmadan Gümrük Birliği’ne giren ilk ve tek ülkedir. Tam üyelerin kendi çıkarları doğrultusunda belirledikleri dış ticaret politikalarının (gümrük mevzuatı, üçüncü ülkelerle tercihli ticaret anlaşmaları, diğer anlaşma, karar ve ambargolar) oluşturulma sürecinde yer alması da, bu politikalar sonucu AB tarafından alınan kararlara uymak zorundadır (Manisalı, 1998:44; Dura ve Atik, 2000:227). Bu durumun doğurduğu sonuçlar ve Gümrük Birliği’nin Türkiye üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin ayrıntılı incelenmesi başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

GÜNDEM 2000 ve LÜKSEMBURG’DAN FEIRA’YA SON GELİŞMELER

Türkiye’nin Gümrük Birliği ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirme çalışmaları sürerken AB’nin gündeminde genişleme ve derinleşme tartışmaları yer alıyordu. Bu dönemde yaşanan en önemli gelişme, serbest piyasa ekonomisine geçişin ardından 10 Merkez ve Doğu Avrupa ülkesinin, 1994-1996 yılları arasında Birliğe üye olmak için başvurularını gerçekleştirmeleridir. Komisyon tarafından hazırlanan ve 16 Temmuz 1997’de o dönemki Komisyon Başkanı Jacques Santer tarafından Avrupa Parlamentosu’na sunulan Gündem 2000’de ele alınan 3 temel konu, Birliğin yeni yüzyılda izleyeceği politikalar ve yapılması gereken reformlar; genişleme; ve 2000-2006 döneminde uygulanacak olan mali çerçevedir. Bu rapor kapsamında Birliğin bundan sonraki genişleme stratejisinin unsurları ve başvuran ülkelere ilişkin durum değerlendirmelerinin hangi kriterlere göre yapılacağı ana hatlarıyla belirtilmiştir (DTM, 1999:246). Böylece Birliğin bundan sonraki dönemde genişleme ile ilgili tüm referanslarını yapacağı Kopenhag kriterlerine uyum, tüm aday ülkelere üyeliğin temel koşulu olarak sunuluyor ve Gündem 2000 genişlemenin temel metinlerinden bir haline dönüşüyordu.

12 – 13 Aralık 1997’deki Lüksemburg Zirvesi’nde Avrupa Birliği genişleme ile ilgili kararında, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Kıbrıs Rum Kesimi’nden oluşan birinci grupla üyelik görüşmelerinin Nisan 1998’de başlayacağını, Bulgaristan, Romanya, Letonya, Litvanya ve Slovakya’dan oluşan ikinci grupla ise katılım ortaklıkları çerçevesinde daha sıkı ekonomik ilişkiler kurulacağını ve bu ülkelerin üyelik görüşmeleri için bir süre daha beklemesi gerektiğini ifade etmiştir (Barchard, 1998:1). Başkanlık Bildirgesi’nin Türkiye’ye ayrılan 31-36. paragraflarında, Türkiye’nin tam üyelik için ehil olduğu ve diğer adaylarla aynı kriterlere göre değerlendirileceği vurgulanıyor ve Türkiye için bir Avrupa stratejisinin hazırlanacağı, bu stratejinin hangi alanlarda

geliştirileceği belirtiliyordu. Bunun yanı sıra, Baydarol (2003)'ün da belirttiği üzere, ilk kez Zirve düzeyinde Ankara Anlaşması'nın "Anlaşmanın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşmadan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye tarafından üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler" ifadesini içeren 28. maddesine gönderme yapıyordu. Ayrıca Türkiye diğer adaylarla birlikte Avrupa Konferansına çağırılıyordu. Ancak bununla birlikte, AB'nin uzun bir beklentiler listesi de vardı. AB düzeyinde insan hakları standartları, azınlıklara saygı ve azınlıkların korunması, Yunanistan'la olan sorunların Uluslararası Adalet Divanı seçeneği de dahil olmak üzere çözülmesi, Kıbrıs'ta Birleşmiş Milletler kararları doğrultusunda bir siyasi çözüme ulaşılması istekleri, Türkiye tarafından kabul edilmedi ve Ansol-D hükümeti AB ile siyasi diyalogu askıya aldığını açıkladı.

Baydarol (2003) AB'nin bu tutumunun hükümet tarafından, hem Türkiye'nin tam üyelik sürecinden dışlanması, hem de Yunan tezlerinin hakkaniyete aykırı bir biçimde ön koşul olarak Türkiye'ye dayatılması şeklinde değerlendirildiğini yazar. Ancak Baydarol'a göre Lüksemburg Zirvesi Türkiye'yi tam üyelik sürecinden dışlamış değildir. Aksine Ankara Anlaşması'nın 28. maddesine değinilmiş olması ilişkilerin hangi platformda gelişeceğini saptanması açısından önemlidir. Bu durumda ilişkilerin eksenini 1987'de yapılan tam üyelik başvurusu değil, 1964 yılında yürürlüğe giren Ankara Anlaşması olacaktır. Bununla birlikte, AB'nin tavrını ayrımcılık olarak yorumlayan Türkiye, Avrupa Konferanslarına da katılmayı reddetti ve AB ile ilişkilerde yine kritik bir döneme girildi.

Lüksemburg'da alınan karar sonucunda Komisyon tarafından hazırlanan ve Mart 1998'de açıklanan Türkiye için Avrupa Stratejisi, taraflar arasında ilişkilerin geliştirilmesi ve Gümrük Birliği'nin güçlendirilmesi amacını taşır. Bunların yanı sıra, insan hakları, çevre, tüketici politikası ve tüketici sağlığının korunması, bilim ve teknolojik araştırma, endüstri ve yatırım, adalet ve içişleri konularında işbirliğine gidilmesi; tarım, hizmetler, telekomünikasyon alanlarında müzakereler yapılması da teklifler arasında yer alırken, Komisyon bu stratejinin uygulanabilmesi için mali işbirliği düzenlemelerini içeren yönetmeliğin hazırlanmasının önemini vurgulamıştır.

15 – 16 Haziran 1998 Cardiff Zirvesi'nde, diğer adaylarla birlikte, Türkiye için de düzenli izleme raporu hazırlanmasından duyulan memnuniyet vurgulanmış ve Başkanlık Bildirgesi'nin 68. paragrafında Türkiye için Avrupa Stratejisi'nin geliştirilmesi ve Türkiye'nin Topluluk müktesebatına uyum çalışmalarına devam etmesi çağrısı yer almıştır. AB Konseyi Düzenli Raporun, Türkiye'nin adaylık açısından içinde bulunduğu durumu Ankara Anlaşması'nın 28. maddesi ve Lüksemburg Zirvesi sonuçlarına dayanarak değerlendireceğini belirtilmiştir.

22 Temmuz 1998 tarihinde "Türkiye ile AB Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesi için Strateji" başlıklı bir belgeyi Komisyon'a sunan Türkiye, Lüksemburg Zirvesi'nden sonra, en azından ticari ve ekonomik işbirliğini amaçlayarak bu ilişkilerin siyasi alanda yaşanan sıkıntılardan etkilenmesini

önlemeye çalışmıştır (Kabaalioğlu, 1999:142).

4 Kasım 1998'de Komisyon'un 12 aday ülke için hazırladığı ilk Düzenli Rapor serisinde Türkiye'nin de yer alması, Türkiye'nin adaylığının bir anlamda onaylanması olarak nitelendirildi. Komisyon, bu ilk Düzenli Raporu, Türkiye için hazırlanan Avrupa Stratejisi'nin, Ankara Anlaşması 28. madde ve Kopenhag kriterleri çerçevesinde gözden geçirileceğine değinen Lüksemburg AB Konseyi'nin talebine bir yanıt olarak sunmuştur. Bu nedenle rapor Kopenhag kriterlerini temel alan bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre, "Demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını, azınlıklara saygıyı ve azınlıkların korunmasını teminat altına alan kurumların istikrarını sağlamak" şeklindeki siyasi kriterlere göre Türkiye henüz yolun başındadır. Kamu otoritelerinin işleyişindeki aksaklıklar, insan hakları ihlalleri, ordu üzerinde sivil denetim olmayışı, Güneydoğu sorununa sivil bir çözüm bulunamaması bu madde altında sıralanan konulardan bazılarıdır. "İşleyen bir pazar ekonomisine sahip olunmasının yanı sıra, AB içindeki rekabet baskısı ile piyasa güçleri karşısında durabilme yeteneği"ni değerlendiren ekonomik kriterde ise Türkiye nispeten daha başarılıdır. Piyasa ekonomisinin temel özelliklerinin çoğuna, dinamik bir özel sektöre ve liberal ticaret kurallarına sahip olan ülkede kalıcı bir makroekonomik istikrar sağlanmalı ve bölgesel kalkınma farkları kapatılmalıdır. Üçüncü ve son kriter olan "Siyasi, ekonomik ve parasal birlik de dahil olmak üzere tam üyelikten kaynaklanan yükümlülüklerle uyum yeteneği" konusunda ise Türkiye'nin Gümrük Birliği kararında öngörülen mevzuatın büyük kısmını uyguladığı, Avrupa Stratejisi kapsamındaki alanlarda da Topluluk yasalarına uyum sürecini başlattığı belirtilirken, bunların dışında kalan sektörlerde katedilmesi gereken uzun bir yol olduğu vurgulanmıştır.

Raporun açıklanmasının ardından 11-12 Aralık 1998 tarihlerinde yapılan Viyana Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üyeliğe hazırlanması için Avrupa Stratejisi'nin ilerletilmesi, bunun da Lüksemburg ve Cardiff sonuçları ile aynı çizgide uygulanmasının önemi vurgulanmıştır. Bu durum Türkiye'nin beklentilerini karşılamadığı için taraflar arasındaki ilişkilerin mevcut halini korumasına yol açmıştır.

3-4 Haziran 1999 tarihlerinde yapılan Köln Zirvesi'nin Başkanlık Bildirgesi'nde Türkiye ile ilgili hiçbir ifadeye yer verilmemesi ile ilgili olarak 5 Haziran tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan haberde, Türkiye'nin adaylığının önünü açacak olan 61. ve 62. paragrafların Yunanistan'ın başını çektiği Lüksemburg ve İsveç grubu tarafından insan hakları ihlalleri gerekçesiyle bildirgeden çıkarıldığı yer almaktadır. Aynı gazetenin 6 Haziran tarihli haberinde bildirgeden çıkarılan metnin "AB Konseyi, Türk hükümetinin, Kopenhag kriterlerinin karşılanması için gerekli tüm ekonomik ve siyasi reformların ileri götürülmesi yönündeki kararlılığının memnuniyetle karşılar. AB Konseyi, bilhassa, Türk hükümetinin demokratik ve sosyal reformlar için çabalarını güçlendirmek ve ülkenin güneydoğusundaki sorunlara yapıcı bir çözüm getirmek yönündeki kararlılığını memnuniyetle karşılar. AB Konseyi, bu itibarla Türkiye'yi Avrupa Stratejisi temelinde katılma adayı olarak katılma sürecine dahil etmeyi ve

diğer katılma adayları ile yapılacak toplantılara çağırılmayı uygun görmüştür. AB Konseyi, Türkiye'yi katılıma hazırlamak amacıyla Avrupa Stratejisi'ni enerjik biçimde geliştirmeyi sürdürmesini ve Helsinki'de yapılacak AB Konseyi Zirvesi'ne kadar, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini ve AB Anlaşması'nın 6. maddesindeki hükümleri karşılama amacıyla gerekli reformlar için bir yol haritası hazırlamasını, konsey ve komisyondan rica eder" şeklinde olduğu ifade ediliyor.

13 Ekim 1999'da açıklanan 2. Düzenli Rapor'da Türkiye'deki son gelişmeler yine Kopenhag kriterleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Siyasi kriterle uyum konusunda en önemli engeller olarak insan hakları ve azınlıkların korunması konularındaki eksikler, işkencenin hâlâ yaygın oluşu ve ifade özgürlüğünün yetkili makamlarca devamlı olarak kısıtlanması görülmektedir. Abdullah Öcalan'a verilen ölüm cezası ise Türkiye'nin bu kriter bağlamındaki sorunlarına diğer bir örnektir. Ekonomik kriter ise yine önceki raporda olduğu gibi Türkiye'nin daha avantajlı olduğu alanlardan biridir. Buna göre raporda, Türkiye'nin bir piyasa ekonomisinin özelliklerinin pek çoğuna sahip olduğu, makroekonomik istikrarın sağlanması; hukuki ve yapısal reform programlarının uygulanması koşuluyla, ülkenin Birlik içindeki rekabet baskılarıyla ve piyasa güçleriyle başa çıkabileceği belirtilmektedir. Son olarak, tam üyelikten kaynaklanan yükümlülüklerle uyum konusunda, Gümrük Birliği kapsamındaki alanlarda yaşanan gelişmelerden örnekler verilmiş, bunlara ek olarak yapılması gereken düzenlemelerden bahsedilmiştir.

Komisyon Düzenli Raporlarının açıklanmasının ardından 10-11 Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesi Başkanlık Bildirgesi'nin 12. paragrafında, Türkiye'nin diğer aday devletlerle aynı kriterler temelinde Birliğe katılmaya yönelmiş bir aday devlet olduğunun teyidinin yanı sıra, reformları teşvik ve destek amaçlı bir katılım öncesi stratejiden yararlanacağı vurgulanmakla beraber, insan hakları konusu ve 4 ile 9(a) sayılı paragraflarda belirtilen sınır anlaşmazlıklarının gerekirse Uluslararası Adalet Divanı nezdinde çözümü önerisi ve Kıbrıs sorunu, üyelik için Türkiye'ye sunulan siyasi kriterin temeli olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, 12. paragrafın devamında Topluluk müktesebatının benimsenmesi için ulusal bir programın yanı sıra, Kopenhag kriterleri ışığında üyelik hazırlıklarının yoğunlaşması gereken öncelikleri içeren bir katılım ortaklığının oluşturulacağı ifade edilmiş ve Konsey, Komisyon'dan katılım öncesi tüm AB mali yardım kaynaklarının koordinasyonu için tek bir çerçeve sunmasını istemiştir.

19-20 Haziran 2000 tarihlerinde gerçekleşen Feira Zirvesi'nde açıklanan Başkanlık Bildirgesi'nin 17. paragrafında, Türkiye'nin katılım kriterlerine uyum sağlama yolundaki girişimlerinin izlendiğini ifade eden AB Konseyi, Helsinki'ye atıfta bulunup insan hakları, hukukun üstünlüğü ve yargı konularında somut gelişmeler beklediğini vurgulamıştır. Ayrıca Helsinki'de Komisyon'dan istenen müktesebatın Türkiye tarafından benimsenmesi için yapılacak çalışmalar, katılım ortaklığı ve mali yardım çerçevesi konuları da yinelenmiştir.

SONUÇ

Avrupa Birliği ile Türkiye ilişkilerinin temel metni olan Ankara Anlaşması'nın imzalanıp yürürlüğe girmesinin üzerinden 35 yıldan fazla bir zaman geçmiş. Bu sürede kimi zaman iyi olan, kimi zaman ise kopma noktasına gelen ilişkilerin her iki taraf için de vazgeçilmesi zor bir nitelik taşıdığı açıktır. Anlaşmanın imzalandığı 1963'ten bu yana dünya siyasi ve ekonomik konjonktüründe meydana gelen değişmeler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Doğu Bloku ülkelerinin serbest piyasa ekonomisine geçişini takiben 10 Merkez ve Doğu Avrupa ülkesinin AB'ye tam üyelik için başvurması gibi beklenmedik gelişmeler, ilişkileri ayrıca ilginç kılan bir durum yaratmaktadır.

Bu çalışmada kısaca değinilmeye çalışılan Türkiye ile AB ilişkilerinin tarihsel gelişim sürecinde yaşanan dönemsel iniş çıkışların incelenmesi sonucunda yapılabilecek en temel yorum, tarafların birbirlerinden kopmadıklarıdır. Bunun nedenlerini inceleyen Berksoy (1998:32), gerilimin en yoğun olduğu dönemlerde bile temel bir kopmadan kaçınıldığını, ancak bu tutumun, her tıkanmadan sonra bırakılan noktadan ilişkilere devam edildiği anlamına gelmediğini yazar. Aksine, yaşanan her gerilimin ardından yeniden başlatılan müzakere süreci farklı bir gündem oluşturmuş, bu da ilişkilerin gerilimini artıran bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Berksoy'a göre gündem değişkenliğinin temelinde tarafların hedeflerini değiştirmelerinden çok kendi nesnel koşullarının ve geleceğe dönük tercihlerinin farklılaşması yatar.

Bu çalışmanın tamamlanmasından kısa bir süre sonra açıklanacak olan Türkiye Katılım Ortaklığı belgesi ve Komisyon'un 3. Düzenli Raporu, bir anlamda ilişkilerin bundan sonra nasıl gelişeceğinin işaretlerini taşıyacak. Fazla iyimser olup kısa vadede büyük beklentiler içine girmek yanlış bir tutum olacaktır. AB'nin özellikle siyasi kritere uyum ve ekonomik istikrar konularındaki beklentilerinin bu iki belgenin de temelini oluşturacağını düşünmek gerçeğçi bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Türkiye için AB'ye tam üyelik olasılığı henüz uzaktır. Ancak bunda Türkiye'nin eksiklikleri kadar, AB'nin genişleme konusundaki sıkıntıları da büyük rol oynamaktadır. Türkiye dahil tüm aday ülkelerin Birliğe katılımının üye sayısını 15'ten 28 çıkartacağı düşünüldüğünde, bunun kısa vadede gerçekleşmesi neredeyse olanaksız bir tablo olduğu kabul edilmelidir. Bu yüzden genişlemenin Birliğe getireceği yüksek maliyetin yanı sıra, başta karar alma prosedürleri olmak üzere, Komisyon, Bakanlar Konseyi ve Parlamento'nun kompozisyonlarındaki değişiklikler gibi yapılması gereken kurumsal reformlar da Avrupa Birliği için aşılması gereken problemler yaratmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin önünde, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesini gerektiren bir tam üyelik süreci yer alacaktır. Gerek Gümrük Birliği'nden doğan yükümlülükler, gerekse Kopenhag kriterlerine uyum çalışmaları bir dizi siyasi, ekonomik ve idari reformu zorunlu kılacak ve bu konularda atılacak her adım Türkiye'yi Birliğe daha çok yaklaştıracaktır. Türkiye gelecekteki Avrupa Birliği haritasının dışında kalmak istemiyorsa, gerçekleştirilmesi şu an için zor gibi görünen tüm değişiklikler için bir an önce

harekete geçilmesi verilecek en doğru karar olacaktır.

KAYNAKÇA

Agenda 2000: For a Stronger and Wider Union, European Commission, Directorate-General X, CM-07-97-111-EN-C.

Ankara Anlaşması ve Katma Protokol Metinleri ve Ekleri (--), İktisadi Kalkınma Vakfı Yay.

Avrupa Topluluğu – Türkiye Gümrük Birliği Yasal Mevzuat (1996), Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara.

Barchard, D. (1998). *Turkey and the European Union, Centre for European Reform*, London.

Baydarol, C. (--). *Avrupa Birliği'nin Genişlemesi*, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara.

Berksoy, T. (1998). “Türkiye – Avrupa Birliği İlişkilerinin Anatomisi”, *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 31-41.

Bozkurt, V. (1992). *Türkiye ve Avrupa Topluluğu*, Ağaç Yay., İstanbul.

Ceyhan, A. (1991). *Avrupa Topluluğu Terimleri Sözlüğü*, Afa Yay., İstanbul.

Çayhan, E. ve Ateşoğlu Güney, N. (1996). *Avrupa'da Yeni Güvenlik Arayışları: NATO-AB-Türkiye*, Afa Yay.- Tüses Vakfı, İstanbul.

DTM (1999). *Avrupa Birliği ve Türkiye*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.

Dura, C. ve Atik, H. (2000). *Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye*, Nobel Yay., Ankara.

Eralp, A. (1996). “Değişen Savaş-Sonrası Uluslararası Sistemde Türkiye ve Avrupa Topluluğu”, Balkır, C. ve Williams, A.M. (der.) *Türkiye ve Avrupa İlişkileri içinde Sarmal Yay.*, İstanbul, 37-63.

Kabaalioğlu, H. (1999). “Turkey and the European Union-Converging or Drifting Apart?”, *Marmara Journal of European Studies*, 7(1-2), 109-165.

Manisalı, E. (1998). *Türkiye Avrupa İlişkileri*, Çağdaş Yay., İstanbul.

Nomer, E. ve Eskiuyurt, Ö. (1975). *Avrupa Sözleşmeleri*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul.

Presidency Conclusions, Luxembourg European Council, 12-13 December 1997.

Presidency Conclusions, Cardiff European Council, 15-16 June 1998.

Presidency Conclusions, Vienna European Council, 11-12 December 1998.

Presidency Conclusions, Cologne European Council, 3-4 June 1999.

Presidency Conclusions, Helsinki European Council, 10-11 December 1999.

Presidency Conclusions, Feira European Council, 19-20 June 2000.

Türkiye için Avrupa Stratejisi (--), Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği,
Ankara.

Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesine İlişkin Komisyon Düzenli Raporu
(1998)

Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesine İlişkin Komisyon Düzenli Raporu
(1999)